

Антоніна Колодій

Партійна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним

Громадянське суспільство належить до суспільних феноменів, що, з одного боку, володіє значною автономією стосовно інших сфер суспільного життя, а з іншого – перетинається з ними, обумовлюючи певну модифікацію економічних, а ще більшою мірою – політичних відносин. У процесі цієї взаємодії воно також зазнає змін, розвиваючись менш або більш успішно залежно від культурних, політичних, правових та економічних передумов. У цій статті ми, однак, майже не торкатимемось питання про те, як і під впливом чого формується саме громадянське суспільство, а зосередимось на особливостях партотворення за умов слабкого й такого, що тільки-но виникає, громадянського суспільства. Недостатній рівень розвитку останнього в Україні упродовж 90-х років ХХ ст., а частково й на початку ХХІ століття, що був зафіксований у працях багатьох політологів, приймаємо за даність і розглядаємо як фактор, що надавав певної конфігурації і спричиняв ті чи інші метаморфози багатопартійності, яка більш як упродовж десятиліття шукала, але поки що (навіть після революції, що її названо Помаранчевою) не знайшла виходу із становища організаційної подрібненості та програмно-ідеологічної невизначеності. Такий стан партійної системи, безперечно, обумовлюють і політичні чинники: свідомість та поведінка правлячої еліти, структурні особливості реально існуючої форми правління (специфіка розподілу повноважень між гілками влади, незавершеність процесу правового окреслення меж інституцій, їх персоніфікація і тривалі відхилення від конституційного дизайну). Однак цих питань ми торкнемося тільки побіжно.

Вихідними теоретичними засадами цієї статті є розуміння громадянського суспільства як самоорганізованої та саморегульованої, автономної у стосунках з державою сфери громадського (асоціативного) життя, в якій формуються

соціальний капітал (довіра, норми, мережі й навички соціальної взаємодії), і яка здатна, в разі потреби, "виставляти" вимоги політичним суб'єктам і запобігати зловживанню владою. Багатопартійна система розуміється, насамперед, як механізм здобуття влади за допомогою партій, а українська багатопартійність – як сукупність молодих, різнотипних політичних об'єднань, котрі перебувають у затяжному періоді виходу з початкового стану атомізованості й ніяк не дійдуть чи то до поляризованої, чи то до помірковано-плюралістичної [1, с.91], але усталеної партійної системи, суб'єктам якої властиве визнання суспільних інтересів як визначального чинника публічної політики.

Громадянське суспільство, політична сфера і способи партотворення.

Міра пов'язаності громадянського суспільства зі сферою політики залежить від епохи, національних особливостей, проблем, що їх розв'язує кожне конкретне суспільство на певному етапі свого розвитку. Домінування громадських об'єднань, зорієнтованих на соціальну взаємодію, зумовлює виникнення моделі "посередницького" (за концепцією Ненсі Розенблюм) [2, с. 20–21] громадянського суспільства, варіант якого описав Алексіс де Токвіль, подорожуючи по США у 30-их роках XIX ст. [3, с. 409–428]. Воно вирросло на ґрунті творення суспільства знизу, майже з "чистого аркуша", за умов вільних політичних інститутів. У сукупності ці чинники сформували переконаність громадян у тому, що саме вони є господарями країни, які можуть і мусять творити прийнятне для всіх соціальне середовище незалежно від дій влади. Зовсім іншу роль політичний (державний) чинник відіграв у європейських країнах.

Простежене Юргеном Габермасом зародження сфери відкритості, в межах якої формувалася громадська думка й громадянська заінтересованість, в Європі було пов'язане з прагненням відреагувати на ті чи інші дії урядів, висловити свої судження щодо державної політики [4, с.102–105]. А це означало неминучу політизацію найважливіших осередків громадського життя, формування резонерської публіки, що мала свою, громадську думку. Бурхливе чергування революцій та контрреволюцій у Франції, наростання класових конфліктів сприяло формуванню не деполітизованого "посередницького", а зорієнтованого на політичні цілі "демократичного" суспільства [2, с. 18–19], основна мета якого – формування політичної свідомості й навичок політичної участі.

Європейський досвід різноманітний, але в кожній країні по-своєму державна політика, "класова боротьба", соціальні конфлікти перехресувалися з соціокультурними функціями громадських об'єднань значно більшою мірою, ніж це було в країнах Північної Америки. Навіть у XX ст. втручання німецької держави в діяльність громадського сектора (нехай навіть у формі сприяння його розвитку) залишається особливістю цієї країни.

У Центрально-Східній Європі широке залучення громадян до політики наприкінці 80-х років XX ст. дало підстави говорити про „революційне громадянське суспільство”, що було рушійною силою “оксамитових революцій”. У республіках колишнього СРСР “перебудова” здійснювалась спочатку як „революція згори”. Втім, у політичній сфері прогрес відбувався під тиском робітничих (насамперед шахтарських) рухів, з одного боку, та активності просвітницьких, культурницьких та інших організацій, з іншого. Вони утворилися за умов заборони на суто політичну діяльність і до певного часу виконували не властиві їм політичні функції. В обох випадках рухи, що забезпечили повалення тоталітарних та авторитарних режимів, були широким конгломератом антикомуністичних сил, і це зробило неминучим їх розпад у пізніший період. На основі рухів або паралельно до них після здобуття свободи сформувалися політичні партії, значна частина активістів зайняла владні позиції, а діяльність неполітичних об'єднань набула адекватного їхнім назвам змісту. Відбулося повернення від громадянської активності в політично-юридичному сенсі (як *citizens' activities*) до природної для багатьох організацій неполітичної роботи, громадського життя у соціальному сенсі (як *civil life*).

Стурбованість послабленням громадянського суспільства після краху комуністичних режимів, процесом його “демобілізації” й “атомізації”, яку висловлювали деякі дослідники та публіцисти [див. 5, 6], хоч і мала під собою певні підстави, не враховувала тих істотних відмінностей, які існували між політично мобілізованим громадянським суспільством, що склалося в період розпаду тоталітаризму, і громадянським суспільством, яке зазвичай функціонує за демократії [7, с. 184]. Після встановлення демократичних інститутів відбулися процеси природного відмежування громадянського суспільства від політичного і передачі політичних функцій суто політичним організаціям (насамперед партіям).

Розмежування не означає, що між громадянським суспільством та політичною сферою має виникнути непрохідна стіна. Функції їхніх суб'єктів перехреснюються, а тому між цими сферами неминуче відбуваються певні процеси дифузії. Громадянське суспільство як утілення організаційного плюралізму охоплює величезну кількість груп, які взаємодіють між собою та з державою з найрізноманітніших, у тому числі й політичних приводів. Саме їхня здатність до організованих солідарних дій робить громадянське суспільство здатним підтримувати або обмежувати владні структури. Якби інститути громадянського суспільства не брали участі в політиці, громадянське суспільство як цілісність не могло б виконувати функції противаги державній владі. Крім того, всі, у тому числі й неполітичні громадські об'єднання впливають на політику опосередковано, через формування соціального капіталу, який примножує впевненість громадян у своїй суспільно-політичній компетентності та спроможності впливати на владу, забезпечує громадянську політичну культуру і в разі необхідності – політичну участь.

Як ми переконалися восени 2004 р., діяльність 30 тис. громадських об'єднань, які сформувалися в Україні упродовж 90-х років, також не пройшла марно. Вона вплинула на формування соціального капіталу, який обумовив і саму можливість переростання гніву та обурення діями властей під час виборів 2004 р. в МИРНУ революцію, і найголовнішу особливість цієї революції – її винятково позитивну енергетику. Помиляються ті, хто вважає, що громадянське суспільство в Україні щойно народилося у період Помаранчевої революції. Те, що воно в цей час яскраво проявилось, довело свою політичну дієздатність – це так. Однак з'явитися таке складне, багатоаспектне явище не могло раптово. Формуючись упродовж усього періоду незалежності, на цей час воно нарешті досягло того ступеня зрілості, який став достатнім для успішного протистояння спробам узурпації влади. А це одна з найголовніших політичних функцій громадянського суспільства.

Успішно була реалізована й інша його функція – впорядкування енергії збуреного народу і спрямування суспільного протесту в найбільш безпечне і корисне для суспільства конституційне річище. Учасники революції – організовані громадяни та їхні об'єднання – діяли за законами громадянського суспільства. Вони чинили тиск на Президента, Верховну Раду і Верховний Суд організовано, без насильства і

примусили їх прийняти рішення на користь демократії і свободи.

Революція забезпечила грандіозний зсув у свідомості людей, зробивши кожного громадянином, а усіх разом – нацією (у політичному сенсі), що визнав навіть такий визначний політолог сучасності, як З. Бжезінський [8]. Це була політична, ліберальна, буржуазно-демократична революція, яку водночас маємо розглядати і як другий етап української національної революції, що почалася на межі 80–90-х років ХХ ст. Вона є різновидом «оксамитових» революцій кінця ХХ – початку ХХІ ст., вплетених у канву демократичного переходу [9]. Оскільки вона не започатковувала перехід, а лиш „випрямила курс”, обраний ще на початку 90-х років, є усі підстави називати її „коректуючою”, як це зробив відомий історик С. Кульчицький [10].

Як і у випадку інших «оксамитових» революцій, досягнення Української „Помаранчевої” революції – це насамперед кардинальні зміни у політичній свідомості народу, поява Громадянина; створення ситуації підконтрольності державних органів влади народу; прихід до влади нових людей і зміна правил політичної гри. Теоретики ліберальних революцій наголошують, що в таких революціях „вирішальне значення має міра, до якої революція спонукає великі маси людей вкладати свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)”. „Якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин”, – зазначає Брюс Акерман [11, р. 203]. Самі по собі політичні революції не міняють суспільний устрій, однак мотивація до активних дій пов’язана зі сподіваннями революціонерів на те, що їх зусилля дадуть потужний імпульс наступним суспільним змінам. Щоб такі зміни відбулися, потрібна подальша взаємодія держави і громадянського суспільства, владної еліти і народу. І тут багато залежить від політичних партій – цього „містка”, що з’єднує суспільство з владними структурами.

Як продукт громадської ініціативи, партії є породженням і частиною громадянського суспільства (не випадково в західних країнах тривалий час законодавче регулювання партійної діяльності було мінімальним), інструментом погодження групових інтересів із загальносуспільними. Низові ланки будь-

яких партій є скоріше структурами громадянського суспільства, аніж політичної системи. Однак у своїх зрілих, інституціалізованих формах – це один з найсуттєвіших структурних елементів політичної системи. Його створюють задля участі в здійсненні влади через представницькі й виконавчі структури, і від його розвиненості великою мірою залежить консолідація демократії, а в нашому випадку – політичне втілення ідей Майдану. Тому з сьогodнішніх позицій цікаво подивитися, як розвивалася багатопартійність в Україні з часу отримання державної незалежності; чи були партії продуктом громадянського суспільства і, якщо не були, то що це були за партії; які тенденції в розвитку багатопартійності спостерігаються після Помаранчевої революції і до чого вони ведуть.

Аналіз розвитку багатопартійності в Україні та оцінку її зрілості здійснюємо, виходячи з уявлень про партії як відносно стійкі політичні організації, що виникають шляхом об'єднання громадян: а) навколо програмних, ідеологічно забарвлених цілей (програмно-політичні партії); б) навколо більш-менш харизматичних або й просто заповзятливих та амбітних політичних лідерів (харизматичні, а частіше – просто особочентричні партії); в) навколо впливових осіб, здатних забезпечити розподіл ресурсів на користь лояльних членів "свого" об'єднання (патронажно-клієнтальні партії). Завданням демократизації найкраще відповідає програмно-ідеологічний спосіб партотворення, який, як показує відомий дослідник європейських партійних систем Герберт Кітшелът, далеко не завжди переважає у перехідних суспільствах [12, с. 447–451].

Підтримка програмно-ідеологічних партій вимагає значної політичної грамотності загалом, здатності оцінити особливості партійної стратегії та ймовірність того виграшу, який матимуть виборці від утілення партійної стратегії в життя. Тому розбудова такого типу партій у молодих демократіях проходить нелегко, особливо, якщо вони ще не побували при владі й не довели ділом соціальної спроможності своїх програм. Місце програмно-політичних партій у період демократизації, особливо на початкових її стадіях, у кращому випадку займають нестійкі харизматичні або просто особочентричні об'єднання, рівень суспільної відповідальності та стійкість яких повністю залежать від вольових, інтелектуальних і моральних якостей лідерів. У гіршому випадку, особливо в разі швидкого і надмірного соціального розшарування, поляризації багатства і бідності, створюється ґрунт для панування патронажно-клієнтальних партій, явною чи прихованою метою діяльності

яких є отримання особистих вигод і нехтування суспільними інтересами.

Клієнтальні об'єднання керуються інтересами своїх "босів", "патронів", "олігархів" та їхніх "клієнтів", протидіють незалежності виборців, вільному функціонуванню ЗМІ та громадських об'єднань, намагаються звести нанівець вплив програмно-ідеологічних партій, вбачаючи в них своїх конкурентів. Вони не виникли на ґрунті громадянського суспільства й не зацікавлені в його розвитку [13]. На виборах такі партії намагаються "купити" виборців, забезпечуючи постійне поступлення тих чи інших благ до своїх "симпатиків". Це може бути відкрита "благодійна допомога" (згадаймо благодійні акції "Громади", СДПУ(о), Демсоюзу чи "Жінок за майбутнє") або прихована оплата лояльності та послуг. Їм відносно легко поширювати свій вплив у країнах з невисокою політичною культурою і масовою бідністю. Адже населення таких країн особливо чутливе до надання йому матеріальної допомоги. Якщо ж у руках господарів цих партій перебувають ще й ЗМІ, то цей тип може стати домінуючою формою політичної організації. Громадянське суспільство і багатопартійність тоді опиняються по різні боки барикад.

Щоб з'ясувати, чи не так сталося в Україні, спробуємо визначити стадії чи фази партійного будівництва в державі – не стільки під кутом зору кількісного зростання партій, скільки з позицій якісних змін у типі партотворення та в стосунках партій з громадянським суспільством, з одного боку, та сильними світу української політики – "олігархами", з іншого.

Основні фази становлення багатопартійності в Україні: ретроспективний огляд

Процес творення нових політичних партій, спочатку – як латентна течія в рамках ширших процесів відновлення громадського життя й організаційного плюралізму, розпочався в Україні з кінця 80-х років. За ним у цей час пильно стежила тоді ще панівна політична сила – КПУ/КПРС та її дослідницькі установи. Невипадково, перші публікації про партії, що з'явилися в журналі "Комуніст України" (пізніше – "Політика і час"), вийшли з-під пера відомого „сподвижника” Л. Кучми, а нині впливового Голови Верховної Ради В. Литвина. Комуністи готувалися до здійснення "провідної ролі" в умовах дозованої демократії і обмеженого плюралізму. Та незабаром процеси вийшли з-під їхнього контролю.

Фаза перша (1989–93): початкова, романтично-ідеологічна, з виразними елементами особочентризму та імітаторства. Вона ділиться на два під-періоди – до 1991 р. і після. Основний зміст партійного життя в цей час – скасування однопартійної монополії КПУ/КПРС, формування першої, ще непартійної, проте програмно-ідеологічної опозиції у Верховній Раді й заповнення усіх позицій політичного спектра новими партіями.

З кінця 1989 – до середини 1990 р. відбулося оформлення декількох партій, які існували поза межами або всередині Народного руху України за перебудову – основного втілення досягнутого на той час політичного плюралізму, докладно описаного в книзі О. Гараня [14]. Поряд з тим, у жовтні 1989 р. у Львові було оголошено про створення Української національної партії, яку деякі помірковані лідери НРУ (наприклад, Іван Драч) сприйняли як провокацію – через її викличний національний радикалізм. На з'їзді асоціації "Зелений світ" восени 1989 р. було заявлено про намір утворити партію "зелених". Екологічна ідея після Чорнобиля була дуже популярною в Україні і ця партія мала великий шанс перетворитися на одну з найвпливовіших політичних сил, якби партотворення відбувалось на програмно-ідеологічній основі та було пов'язане із становленням громадянського суспільства. На жаль, утворена роком пізніше ПЗУ В. Кононова не зуміла (можливо й не схотіла) зреалізувати таку можливість.

Найпродуктивнішим із погляду заснування та правової інституціоналізації перших партій став період із весни 1990 р. по грудень 1991 р., коли утвердились: Українська Республіканська партія (УРП), яка стала першою офіційно визнаною партією парламентського типу в Україні, а також Українська християнсько-демократична партія, Селянсько-демократична, Демократична, Соціал-демократична, Народно-демократична, Народна партії та Партія зелених. Всі вони провели установчі з'їзди протягом 1990 року і були зареєстровані в 1991 р. На основі "Демократичної платформи" в КПУ утворилась лівоцентристська Партія демократичного відродження України (ПДВУ). Більшість із них були на той час колективними членами НРУ, який відігравав стосовно них роль "парасолькової" організації.

Після здобуття незалежності в 1991 р. і ухвалення Постанови Президії Верховної Ради про заборону КПУ, розстановка сил у парламенті і країні в цілому змінилася, зумовивши зміни й у розвитку багатопартійності. Одна з

найважливіших цілей національно-демократичного руху – правове утвердження державної незалежності України – була досягнута. Тому правоцентристські та праві партії зосередились на внесенні змін у свої програми, на переформулюванні завдань і уточненні позицій. Це супроводжувалось непорозуміннями між їхніми лідерами і частими розколами, щодо яких громадяни висловлювали жаль і розчарування, але не знаходили важелів впливу.

Водночас, ішло активне відновлення (тепер уже на парламентській основі) лівої частини політичного спектра. Спочатку відносно помірковані, але в основному віддані ленінізму члени забороненої КПУ утворили в 1991 р. Соціалістичну партію України на чолі з О. Морозом, який особисто, на думку дослідників лівого руху, міг схилитися до соціал-демократичної альтернативи, однак для великої частини партійців вона була неприйнятною [15, с. 38]. Потім, у 1993 р. було зареєстровано більш ортодоксальну КПУ як нову партію, яка мусила, відповідно до українських законів, відмовитись від організаційного об'єднання з комуністичною партією Росії та від майна колишньої КПУ/КПРС1. До лівих належала й утворена у 1992 р. Селянська партія та кілька крайніх лівих об'єднань [15, с.44–45].

Інша, менш ідеологічно заангажована частина колишньої комуністичної партноменклатури проходила процес трансформації у поки що неструктуровану, але доволі згуртовану "партію влади", яка в той час гуртувалася довкола Президента Кравчука. Ставлення до неї стало „яблуком розбрату” для політиків правої та правоцентристської орієнтації. Одна їх частина (помірковані державники І. Драч, М. Горинь та ін.) наголошували на тому, що це „наша”, „національна” владна еліта і її треба підтримувати; інші (радикали-реформатори на чолі з В. Чорноволом) стверджували, що ідеологічно й політично ця влада чужа справжнім національним інтересам України і потребує жорсткої опозиції. Наслідком був розкол у Народному Русі та перетворення його більшої частини на політичну партію НРУ на початку 1993 р. Ще раніше (у травні 1992 р.), через подібні причини на дві партії поділилася нечисленна УРП1, з якої вийшла радикально налаштована група С. Хмари, і на її основі утворилась Українська консервативна республіканська партія.

Процес дроблення послабив демократичні сили, які мали конкурувати з досить монолітними лівими партіями та "партією влади", організованість якої зростала. Але, водночас,

він був неминучим, оскільки після 1991 р. партії демократичного та державницько-патріотичного спрямування вже не могли бути просто конгломератами антикомуністів. Почалось ідеологічне самовизначення політичних сил, яке часто носило імітаторський характер. З іншого боку, в тогочасній Україні існували об'єктивні причини строкатості політичного спектра: соціальна, етнічна, мовно-культурна, регіональна поділеність суспільства, яка вела до значної кількості політичних розмежувань. Лініями поділу були: оцінка ролі соціалізму і комунізму як ідеології та суспільної практики в колишньому СРСР; ставлення до таких цінностей, як приватна власність, ринок, свобода особи, традиційні моральні норми, демократичність політичного устрою, національні цінності та культура; розуміння суті націоналізму і ставлення до нього; ставлення до державної незалежності України.

Велику роль у фрагментації політикуму відігравав суб'єктивний чинник: переважно особочентричний характер партійних об'єднань, створених довколо лідера, який підбирав ідеологію для партії; нерозвиненість культури компромісів, прагнення кожного лідера відстоювати "свою правду" і своє розуміння державних та національних інтересів. Народ на цьому етапі ще тільки вчився розбиратись у строкатому розмаїтті політично-ідеологічних позицій і мало впливав на обриси партійного життя та характер партотворення.

Особливість цієї фази як ідеологічно-романтичної відбилася у намаганні політичних активістів сформуванню партійні об'єднання усіх відомих ідейно-політичних спрямувань, незалежно від того, чи була для них достатня соціальна база в Україні, чи ні. Партійні поділи доповнювались утворенням усе нових політичних об'єднань, таких як Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська партія справедливості (УПС), Громадянський конгрес України (ГКУ) та інші. Отже, уже в перші роки незалежності на програмно-ідеологічній та особочентричній основі сформувався повний спектр політичних сил, що відображав практично всі ідеологічні позиції – від крайніх лівих до крайніх правих (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Основні позиції політичного спектра України на початку 1990-х років та їх репрезентанти

Позиції	Назва й рік утворення партій, що їх репрезентують
1. Ліберали	Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ, 1990); Ліберальна партія України (ЛПУ, 1991), Народна партія України (НПУ, 1990)

2. Прагматики-центристи	в основному неструктуризована "партія влади" (правляча департизована номенклатура, що гуртувалася довкола Президента Кравчука)
3. Лівоцентристи (соціал-демократи та близькі до них партії)	Партія демократичного відродження України (ПДВУ, 1990), Соціал-демократична партія України (СДПУ, 1990), Партія зелених України (ПЗУ, 1990); Українська партія справедливості (УПС, 1992)
4. Соціалісти і близькі до них помірковані ліві	Соціалістична партія України (СоцПУ, 1991); Селянська партія України (СелПУ (1992); ОСДПУ (1990)
5. Комуністи (у тому числі радикальні)	Комуністична партія України (КПУ, 1993); Союз Комуністів України (1992-92); Партія комуністів (більшовиків) України (ПК (б)У, 1993-94)
6. Національні демократи (реформатори)	Народний рух України (НРУ, як партія – 1993; як рух – 1989), Демократична партія України (ДемПУ, 1990), Українська селянська демократична партія (УСДП, 1991)
7. Національні демократи (державники)	Українська республіканська партія (УРП, 1990); Українська християнсько-демократична партія України (УХДП, 1990)
8. Національні патріоти (консерватори-націоналісти)	Українська консервативна Республіканська партія (УКРП, 1992); ОУН в Україні (1992); Конгрес українських націоналістів (КУН, 1993); Українська національно-консервативна партія (УНКП, 1992)
9. Українські радикальні націоналісти	Українська національна партія (УНП, 1989-90); Всеукраїнське об'єднання "Державна самостійність України" (ДСУ, 1990); Українська національна асамблея (1991)
10. Російські радикальні націоналісти (шовіністи)	РДК (пізніше Російська партія Криму), Гражданський конгрес України (ГКУ, 1992-93)

Оцінка цієї фази, з погляду становлення стійкої багатопартійної системи, є доволі неоднозначною. Безперечно, позитивним було те, що більшість нових партій цього періоду утворювалися знизу, внаслідок вияву громадської ініціативи колишніх дисидентів чи просто політично активних громадян, а не на основі домовленості між елітами в парламенті, як це стало практикуватись пізніше. Діяльність переважної частини не-лівих об'єднань була спрямована на поширення ідей демократії, підтримку ринкових та демократичних реформ. Без їхньої присутності на політичній арені України демократична трансформація і збереження незалежності навряд чи були б можливі. Негативним наслідком надмірного захоплення партотворенням, коли мало не кожен суспільно активний громадянин вважав за честь мати власну партію, був відтік і без того не дуже численної української еліти з громадянського суспільства в політику, зниження потенціалу громадянськості

неполітичної сфери та, як висловився польський дослідник А. Смоляр, "обезголовлення громадянського суспільства" [6]. Крім того, дріб'язковість інтриг у боротьбі за лідерство, невміння спрямувати об'єднані зусилля (свої і тих людей, які їх підтримували) на досягнення суспільно значимих цілей сіяли зневіру і розчарування широкого загалу в партіях і демократичних інститутах, а інколи й породжували ностальгію (можливо, за винятком Галичини) за минулими часами. Цьому сприяло зубожіння широких верств населення внаслідок загострення економічної кризи та обраного новою/старою владною елітою способу і темпів приватизації.

Фаза друга (1993-1997): прагматизації політикуму і пошуків (а потім і гіпертрофії) політичного центра. Ця фаза розпочалася у зв'язку з наступними виборами до Верховної Ради, однак не в 1994 р., як зазвичай пишуть ті, хто користується формальними критеріями, а в останні місяці 1993 р., відразу після оголошення виборів до Верховної Ради. Завдяки виборчій кампанії інтенсифікувався процес реорганізації та творення нових партій: протягом лише одного року їх кількість зросла з 19 до 32. Новацією цього періоду була актуалізація проблеми центризму, що стала однією з домінант партійного будівництва у цей і наступний період. Новоутворений "Трудовий конгрес України" на чолі з А. Матвієнком та деякі інші об'єднання називали себе центристськими, апелюючи до поміркованості українського виборця та необхідності подолати ідеологічну поляризацію політичного спектра.

Хоч така поляризація справді існувала, в її інтерпретації часто допускались значні викривлення. Багато аналітиків і політичних діячів вбачали основну проблему української політики в протистоянні крайніх лівих та лівих (комуністів та соціалістів), які продовжували діяти традиційними для комуністів методами і єдині на той час мали чітко окреслену соціальну базу та значний вплив, і крайніх правих (наприклад, УНА-УНСО). Впливовість останніх в Україні завжди була мінімальною, а сама ця організація, здійснюючи упродовж своєї історії численні дії, що межували з авантюризмом, невідомо кому служила. Непопулярність крайніх правих сил серед виборців змушувала опонентів українського національного руху, зокрема комуністів, шукати „ворогів” серед правочентристських націонал-демократів, об'єднаних у межах партії Народний рух України та інших партій, що вийшли з Руху, безпідставно приписуючи їм правий радикалізм. Так чи

інакше, однією з основних тем при обговоренні багатопартійності стала тема необхідності творення "партій центру".

Організований центризм став більш-менш впливовим явищем політичного життя в країні на початок другої половини 90-х років, коли Президент Кучма зміцнював свої політичні позиції, ще не перетворившись на „вождя олігархів”, а політичні партії прагнули заручитись підтримкою „влади”, як у той час почали називати Президента. Тобто, успіхи тогочасного центризму були пов'язані не стільки з об'єктивною потребою ідеологічного примирення, скільки з перетворенням структурно розмитої правлячої еліти, яка була соціальною опорою політичного курсу президентів, на політичні партії пропрезидентського спрямування. Їх важко було зарахувати до тієї чи іншої ідеологічної течії і за ними закріпилась назва центристів-прагматиків або "партії влади". Таким спочатку був "Міжрегіональний блок реформ", який ще в ролі громадської організації допомагав Л. Кучмі здобути перемогу на виборах 1994 р., а після неї перетворився на партію. Такою була й Народно-демократична партія (НДП), яка утворилась у лютому 1996 р. на базі ПДВУ (В. Філенко, О. Ємець), ТКУ (А. Матвієнко) та об'єднання "Нова Україна" (останню очолював тепер одіозний діяч, а тоді – поміркований ліберал Є. Кушнар'ов). У західних областях НДП була трохи більше ідеологізованою, ніж в інших регіонах, проте загалом її керівництво виправдовувало найменування "партії влади", підтримуючи курс і особу Президента.

Поняття "партії влади", яке не вийшло з політичного лексикону українських політологів і політиків ще й донині, істотно відрізняється своїм змістом від поняття "правлячої партії" в демократичних країнах. Воно вказує на специфічний спосіб структуризації впливових груп інтересів в умовах посткомуністичного суспільства, де владу зберегла колишня комуністична номенклатура, а Президент, замість обиратися від певної партії, намагався підлаштувати під себе одну чи кілька політичних сил, готових служити йому політичною опорою під час виборів або після них.

Фаза третя (1997-2004): центристсько-олігархічна. На початку цього періоду партійна діяльність продовжувала розвиватись у напрямі посиленого "центротворення". Окрім очолюваної В. Пустовойтенком НДП, яка більше втратила, ніж здобула від свого іміджу "партії влади" і перед виборами 1999 року розкололась, утворились такі "центристські" партії як

Аграрна партія України, найбільш впливова з пропрезидентських сил у західних областях, та Партія регіонів з осідком у Донецьку. СДПУ (о) з певними скандалами була реорганізована таким чином, щоб її "обличчя" на парламентських виборах 1998 р. уособлював тріумвірат "Кравчук – Марчук – Медведчук". Після відставки П. Лазаренка з поста Прем'єр-міністра була "відроджена" й перетворена на опозиційну, але також "центристську", партія "Громада", утворена ще в 1994 р. "про всяк випадок", який тепер настав. Після арешту її лідера у США в 1998 р. значна частина цієї партії послужила кадровим "кістяком" для ВО "Батьківщина" Юлії Тимошенко.

Напередодні виборів активізувала свою діяльність Ліберальна партія України, яку на той час можна було вважати центристсько-ідеологічною. Утворилась і набула значного впливу в західному регіоні правоцентристська партія "Реформи і порядок" В. Пинзеника. На роль центристських претендували також "Партія жіночих ініціатив" і проросійське ліберальне об'єднання "Слон" (партії МБР та КДПУ), а також декілька дрібних та маловідомих партій, утворених на професійній основі (юристів, бізнесменів-економістів, керівників регіональних та місцевих органів влади).

Отже, перед виборами 1998 р. виникла очевидна "перенаселеність" центру з тією особливістю, що вперше почали утворюватись партійки-сателіти: без перспективи увійти в парламент, але із завданням відтягнути голоси в певних політичних сил. Хоч у цей час центризм ще намагався зберігати старе, "добре" обличчя, апелюючи до єдності та поміркованості, було немало симптомів зрослих можливостей маніпулювання політичним процесом з боку олігархічно-номенклатурних кіл, що виступили на той час як єдина сила. Скориставшись ситуацією слабкої структурованості суспільних інтересів і нерозвиненості інститутів громадянського суспільства, з одного боку, та підтримкою правлячої номенклатури, зосередженої в Адміністрації Президента та інших владних структурах, з іншого, олігархи почали невидиму боротьбу проти політико-ідеологічних партій, що утворилися до або відразу після здобуття Україною незалежності. Це й стало однією з причин того, що вибори 1998 р., які відбулися за змішаною системою, згідно з значно досконалішим виборчим законом, ніж у 1994 р., не виправдали сподівань його прихильників на те, що на зміну процесу творення все нових і нових партій нарешті прийде процес їхньої консолідації. Вибори-98 показали, що виборча

кампанія – це тільки каталізатор змін у структурі багатопартійності. Однак глибинні причини, що викликають ці зміни, – це успіхи чи невдачі у здійсненні ринкових і демократичних перетворень, у становленні громадянського суспільства, в розвитку соціальної структури. І якщо розвиток у цих сферах йде в несприятливому напрямі, то переламати тенденцію за допомогою виборчого закону практично неможливо.

Відразу по парламентських виборах і напередодні виборів президентських розколовся НРУ, а найближчим часом, за нез'ясованих до кінця обставин, загинув його багатолітній лідер В'ячеслав Чорновіл. Упродовж менше як двох наступних років число партій подвоїлось, переваливши за 100. Правоцентристські сили переживали найглибшу кризу з часу їх утворення, а "прагматичний центризм" у парламенті й поза ним показав своє нове – "олігархічне" обличчя. Замість сильних чи слабких, але переважно програмно-політичних партій та блоків, основну роль на політичній арені почали відігравати групи, члени яких понад усе ставили власну волю та власні, переважно пов'язані з "тіньовою" економічною діяльністю інтереси, і мали для цього достатньо ресурсів: фінансово-економічних, а з кінця 90-х років – ще й інформаційних.

Аналізуючи статус олігархічних груп, К. Бондаренко бере до уваги володіння або здійснення ними контролю над такими ресурсами як ЗМІ, політичні партії та інші "політичні проекти", банки, промислові об'єкти, фірми, впливові люди [16]. Однак, подаючи список „олігархів”, інколи відходить від задекларованих критеріїв, зараховуючи до нього деякі просто фінансово-промислові групи інтересів. Тому наголосимо, що для того, щоб ту чи іншу групу можна було вважати саме олігархічним утворенням, вона повинна володіти не лише ознаками економічної могутності, але й засобами політичного впливу, такими, як партії та мас медіа. Без двох останніх ознак про олігархічність групи немає підстав говорити, бо давньогрецьке "архейн" стосується саме політичної влади [докладніше про це див. 17, с. 32-34].

Такі події, як вихід регіональних фінансово-промислових груп на загальноукраїнську арену та усвідомлення ними значення засобів масової інформації для проникнення у владу, відбулися у період виборчих кампаній 1998 та 1999 рр. Саме тоді утворились олігархічні фінансово-політичні холдинги, мета яких – прощтовхувати приватні групові інтереси і готувати ґрунт для підняття своїх лідерів на найвищі щаблі державної

влади через свої, „олігархічні” партії. Одна з таких партій – СДПУ (о) перетворила канал «Інтер» на свій рупор, а під час виборів 2002 (разом з О. Волковим та його «Демсоюзом») додала до нього ще й канал «1+1». На президентських виборах 2004 р. до них додалися телеканали “ІСТV”, за яким, так само як і за партією „Трудова Україна”, стояв олігархічний капітал В. Пінчука, та ТРК „Україна”, що напередодні виборів був куплений на гроші донецького олігархічного клану Р. Ахметова і використовувався винятково для просування кандидата від „партії влади”, одного з лідерів Партії регіонів, В. Януковича. Не гребуючи жодними засобами, ці канали вели відверту анти-Ющенківську кампанію, використовували найбрудніші наклепи та провокації задля дискредитації опозиційного кандидата. Вони показали, як собі уявляє демократію і свободу слова олігархічний капітал в Україні. Звичка діяти методом силового тиску та зневажати закон в економічній діяльності була перенесена олігархами на політику, що значно звузило можливості утвердження принципів відкритої політики і громадянського суспільства.

Політичний наступ кланово-олігархічних груп наприкінці 90-років ХХ ст. відбився на виникненні і перебігу двох криз у парламенті – так званої „спікеріади”, коли більше, як упродовж одного місяця депутати не могли обрати Голову Верховної Ради, а також кризи, пов’язаної з усуненням комуністів від ключових посад і утворенням „центристської” парламентської більшості силовими методами. Участь у цих процесах НРУ, УНР та інших національно-демократичних сил, які у спілці з тодішнім заступником Голови Верховної Ради В. Медведчуком діяли з порушенням конституційних процедур, жодною мірою не сприяла зміцненню їхніх позицій, як про це пізніше неодноразово заявляв лідер УНР (УНП з 2003 р.) Ю. Костенко. Вплив комуністів і без того йшов по низхідній, а їхнім раптовим послабленням у той час скористалися олігархічні групи і оточення Л.Кучми. Вони перебрали ініціативу й почали діяти напів- або й цілком авторитарними методами (особливо під час ініціювання й проведення референдуму 2000 р.). Як своєрідні „союзники”, національні демократи мусили закрити на це очі, чим остаточно підірвали свій авторитет у суспільстві.

Повернення до більш принципової політики національно-демократичних сил відбулося вже після „касетного скандалу”. Навесні 2001 р. під час боротьби довколо відставки уряду Ющенка УНР, ПРП, НРУ виступили на захист Прем’єр-Міністра, проти пропрезидентських сил. Тим самим вони

порятували себе від повного занепаду, хоча досягнути такої впливовості, яку мав Рух за часів В. Чорновола, їм уже ніколи не вдалося. Що ж стосується Л. Кучми, то досвід силового творення парламентської більшості „під себе” був успішно використаний ним після парламентських виборів 2002 р.

Прихід олігархів на загальноукраїнську політичну арену збігся з розширенням методів „брудної” політики і лавиноподібним зростанням кількості партій у передвиборчі періоди: перед виборами 1999 р. їх було 75, навесні 2002 р. – вже більше як 130. Взимку 2003-04 рр. Міністерство юстиції розпочало „чистку” тих партій, які вже не відповідали вимогам реєстрації, і їх кількість зменшилось приблизно на 25%. Але незабаром (на серпень 2005 р.) в Україні знову нараховувалось 127 партій [18]. З 29 партій (див. табл. 2), що утворилися упродовж останнього року – з серпня 2004 по серпень 2005 р. – лише одна, Народний Союз „Наша Україна” (НСНУ) може розраховувати на самостійне здобуття місць у Верховній Раді. Інші – це „допоміжний матеріал” для тих або інших олігархів чи політиків. Ідеологічний та право-лівий критерій класифікації можна застосувати хіба що до 1/3 чи 1/4 частини їх, з урахуванням того, що на кожний ідеологічний напрямок припадає по 3-7 партій. Решта – це об’єднання, що експлуатують популярні, як їм здається, ідеї захисту знедолених, справедливості, захисту природи, релігії тощо.

Таблиця 2. Політичні партії, створені в Україні упродовж року: з серпня 2004 по серпень 2005 року

№	Назва партії	Лідер партії	дата реєстрації
1.	Всеукраїнська політична партія „БРАТСТВО”	Корчинський Д.О.	05.08.04
2.	Партія „Народна влада”	Нечипорук В.П.	01.09.04
3.	Партія державного нейтралітету України	Зубанов В.О.	13.10.04
4.	Партія „Народний вибір”	Близнюк В.М.	23.12.04
5.	Партія Свободи	Марчук Є.К.	29.12.04
6.	Політична Партія „Всеукраїнський патріотичний союз”	Родіченко В.С.	18.01.05
7.	Політична партія „Третя Сила”	Гаврилюк В.В.	30.01.05
8.	Партія „НАШ ДІМ УКРАЇНА”	Герелюк В.Д.	16.02.05
9.	Політична партія „КМКС „Партія угорців України”	Ковач М.М.	17.02.05
10.	Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю	Давиденко О.Г.	17.02.05
11.	Народна Екологічна партія	Сердюк В.М.	25.02.05

12.	Республіканська партія України	Бойко Ю.А.	11.03.05
13.	Політична партія „Європейська столиця“	Парцхаладзе Л.Р.	14.03.05
14.	Політична партія „Нова демократія“	Кушнар'ов Є.П.	14.03.05
15.	Політична партія „Партія Здоров'я“	Салюта М.Ю.	18.03.05
16.	Політична партія „Народний Союз Наша Україна“	Безсмертний Р.П.	22.03.05
17.	Політична партія „Могутня Україна“	Чубатенко О.М.	24.03.05
18.	Демократична партія угорців України	Гайдош І.Ф.	24.03.05
19.	Українська партія „Зелена планета“	Зубицька Н.П.	24.03.05
20.	Політична партія „Україна Соборна“	Яхеева Т.М.	24.03.05
21.	Партія Труда	Комарович А.О.	25.03.05
22.	Партія патріотичних сил України	Палій В.М.	25.03.05
23.	Політична партія „Наша партія“	Попик В.І.	25.03.05
24.	Політична партія „Інформаційна Україна“	Іщенко С.В.	25.03.05
25.	Українська Консервативна партія	Щокін Г.В.	25.03.05.
26.	Політична партія „Совість України“	Хачатурян Х.В.	25.03.05
27.	Політична партія „Справедлива Україна“	Пехотін А.Ф.	25.03.05
28.	Політична партія „Пора“	Плотніков М.А	01.06.05
29.	Політична партія „Народна Партія Нова Україна“	Чорний В.В.	20.07.05

“Перевиробництво” партій великою мірою було (і поки що залишається) наслідком реалізації головного гасла кланово-олігархічних груп – “розділяй і володарюй”. Відповідно до нього вони стимулюють “броунівський рух” депутатів поміж фракціями, провокують дроблення існуючих партій, утворюють свої псевдо-політичні партійки-сателіти. Тому партійне коло все більше поповнюється за рахунок “другорядних” утворень, які нічого не вирішують, але служать для прикриття тих чи інших великих (і часто тіньових) інтересів. Реально членство в них часом обмежується одним або кількома організаторами партії. Непрямим підтвердженням цьому є розходження між статистикою, яку подають партії (за їхніми даними члени партій мали б складати близько 3% дорослого населення України) та даними соціологічних опитувань, під час яких про свою належність до партій заявляє менше 1% респондентів.

Політичні партії в Україні ще не стали наслідком (і надбудовою над елементами) громадянського суспільства, хоч

багато з них за формою та назвою часто нагадують благодійні, релігійні, аматорські та інші громадські організації. Завдання, які ставлять перед собою такі об'єднання як "Партія реабілітації тяжкохворих України", перейменована її ексцентричним лідером на "Партію реабілітації народу України" у 2004 р., "Українська партія справедливості" (що займається проблемами афганців та чорнобильців), "Народна партія вкладників і соціального захисту", "Всеукраїнська партія Народної Довіри" – попередньо: „Партія захисту знедоленого народу України”), а також створені у 2005 р. партії „Совість України”, „Партія Здоров'я“, „Зелена планета“, дві партії угорців України тощо, за своєю суттю, не є партійними об'єднаннями. Вони із значно більшим успіхом могли б реалізовувати свої цілі як громадські організації. Від їх утворення вииграють лише окремі особи, які їх фінансують і маніпулюють ними, але аж ніяк не суспільна справа, за яку вони нібито борються.

На порозі нової фази

Після „касетного” скандалу 2001 р., що супроводжувався масовими акціями протесту, які, за справедливими оцінками багатьох аналітиків, проклали дорогу революції 2004 р., у зв'язку з наростанням опозиції до Президента Кучми та в очікуванні виборів 2002, 2004, а потім і 2006 рр. відбулися деякі позитивні зрушення у розвитку багатопартійності в Україні. Зменшився рівень поляризації політичного спектра, виникла можливість переходу від атомізованої партійної системи до багатопартійної системи поміркованого плюралізму. Готуючись до виборів 2002 р. лідери партій національно-демократичного спрямування вперше, замість ділитися, спробували об'єднатися і розпочали переговори (які, щоправда, так і залишились переговорами) про утворення нової великої партії „під Ющенка”. Переступивши через особисті амбіції, вони погодились (нехай це давалося їм нелегко) бути на других ролях у блоці В. Ющенка “Наша Україна” і не дали блокові розпастись. Здавалося, що боротьба опозиційних партій за відкрити, моральну політику, проти корупції й зловживання владою на виборах та поза ними має врешті привести до формування однієї чи декількох впливових демократичних партій харизматично-програмного типу, здатних до створення стійкої парламентської більшості, а відтак – і до формування ефективної політики.

Особливо такі надії підсилила Помаранчева революція, яка створила передумови для обмеження весилля олігархів. І хоч на кінець 2005 р. антиолігархічна політика не увінчалась

великими здобутками, лише одна така перемога – перепродаж „Криворіжсталі” – була оцінена українськими політологами як кінець (можливо, правильніше було б сказати – початок кінця) ери олігархів [19]. Цього, проте, не видно у сфері партійного будівництва. Тут настання четвертої, постолігархічної фази, фази стійкої консолідації демократичних партій поки що відкладається. Невдача з утворенням партії „Наша Україна” (назва могла б бути якою завгодно) на базі усіх сил, що входили до однойменної фракції у парламенті, підсилена чварами в середовищі колишніх революціонерів, поклала край цим сподіванням.

Численні дрібні партії, як і раніше, продовжують відволікати увагу українського громадянина від серйозних суспільних справ, а в період виборів – попросту морочать йому голову. І справа не стільки в розмірі цих партій, скільки в тому, для чого і як вони були утворені. Якби невеликі партії були проблемно зорієнтованим продуктом громадянського суспільства, вони могли б дечого домогтися і не будучи залученими до влади. Діючи як осередки політичної соціалізації і як групи тиску, вони сприяли б розв’язанню „засвічених” у їхніх назвах проблем. Насправді ж, у більшості випадків вони цього не роблять, бо мета „дрібноти” в партійному середовищі – когось проводити до влади, а комусь перешкоджати оволодівати нею. Їхня сутність виражається словами „кишеньковість”, клієнталізм, негромадянськість. І лише після того, як використання таких, „про всяк випадок” утворених партійок стане компрометуючим фактом для серйозного політика, можна буде говорити про початок кінця олігархічної ери в розвитку багатопартійності в Україні.

Проблема, звичайно, не лише в дрібних партіях. Мало змінилася і поведінка лідерів великих партійних об’єднань, якщо не брати до уваги їхні зрослі „технологічні” навички. Останнє особливо стосується керівника тепер „Народного”, а в минулому номенклатурно-олігархічного блоку “За єдину Україну” В. Литвина. Під час виборчої кампанії 2002 р. саме В. Литвин, надрукувавши відповідну статтю в газеті «Факты и комментарии», спробував публічно принизити громадські об’єднання та фонди, що працювали на розширення демократичного поля виборчої кампанії, а також соціологічні центри, які не прогнозували отримання олігархічними силами бажаної кількості голосів виборців [Обговорення цього факту див. в 20]. Нині ж, послуговуючись даними соціологів, про яких він так зневажливо відгукувався, В. Литвин вирішив зіграти на

особоцентричних орієнтаціях українського виборця, більше схильного підтримувати блоки чийогось імені, аніж політичні партії, і створив „Народний блок В. Литвина” з двома незначними партійками, які давно вже не відіграють жодної ролі в політичному процесі України. Цей блок конкуруватиме на виборах з „Блоком Януковича”, „Блоком Юлії Тимошенко” та поки що партією „Народний союз Наша Україна”, яка, не виключено, також стане блоком, щоб не залишатися білою вороною в такій „блокованій” політиці. Блоки перетворюються на самоціль, технологічний засіб боротьби за владу, замість того, щоб послужити сходиною до здавалось би недалекої консолідації великих політичних партій довкола право- та ліволіберальних лідерів, які могли б усталити лінії партійного розмежування та змінити характер і методи політичної боротьби.

Значна провина за такий стан речей знову лягає на національних демократів і патріотичну частину ліберального середовища, до якої входять і бізнесмени. Усі вони продемонстрували розвинену корпоративну свідомість і слабе відчуття своєї приналежності до громадянського суспільства. Перші кілька разів розпочинали творити Партію В. Ющенка, маніпулюючи назвами власних об'єднань та крадучи чужі назви, але це не допомогло жодній із них стати стрижнем партійного єднання. Прискорене творення Народного Союзу „Наша Україна” другими відбувалося за зразком формування усіх попередніх „партій влади”. Нічого втішного не продемонстрував і Блок Юлії Тимошенко та його серцевина – партія „Батьківщина”, де продовжуються сварки і розколи, з одного боку, і стягування „грошових мішків” до блоку, – з іншого. Груповий егоїзм та вождистські амбіції керівників зробили ідею створення потужніших партій нереальною в найближчій перспективі. Це тим гірше, що вибори 2006 р. проводитимуться на пропорційній основі.

Висновки

Отже, від початку 90-х років і до 2005 р. партійна система України, на думку автора, пройшла три стадії еволюції: від імітаторського намагання творити партії за позиціями тієї моделі політичного спектра, яка склалася в демократичних країнах Європи, через процес їх „прагматизації”, а потім і „олігархізації”, до нових, але поки що неуспішних спроб утворення впливових програмно-політичних об'єднань і переорієнтації політики на загальносуспільні інтереси.

За цей час підупала впливовість ліворадикальних партій. А оскільки праві радикали в Україні ніколи не були популярні, то знизився рівень поляризації політичних сил. Народ нагромадив певний досвід політичної участі в умовах перехідного суспільства і перестав купуватись на дешеві трюки політичних технологів. Підвищення його громадянської компетентності вилилось в організований протест проти фальсифікацій на президентських виборах 2004, що піднявся до рівня мирної, „оксамитової” революції. Як акція українського громадянського суспільства, вона зміцнила віру людей у себе, піднесла їх громадянський дух, високо поставила цінність свободи. Але не змогла змінити суспільство інституційно, у тому числі й у сфері партійного життя. Змінивши розстановку політичних сил, вона мало вплинула на характер партійного будівництва та підготовки партій до виборчої кампанії 2006 р.

Виглядає на те, що пройшовши випробування революцією, українське громадянство поки не здатне пройти випробування повсякденною рутинною післяреволюційного чищення „авгієвих стаєнь” та необхідної організаційної роботи. Особоцентричність політичних симпатій на рівні мас, про що свідчать опитування громадської думки літа-осені 2005 р., доповнена меркантилізмом еліт та розбратом між силами, яких можна було б вважати „природними” союзниками, унеможливили формування потужних право- та ліво-центристських партій, впливовості яких уже не заважали б менші та радикальніші опоненти. Особоцентричні блоки Ющенка, Тимошенка, Литвина, Януковича у ході баталій довкола поста Прем'єр-міністра після виборів 2006 р. можуть розпастися так само легко, як розпадались їхні попередники, так і не дотягнувши до стану, коли можна було б засвідчити існування в Україні усталеної багатопартійної системи того чи іншого типу.

1. Шведа Ю. Партії та партійна система України. Навчальний посібник. – Львів: ЦПД, 2001. – 131 с.
2. Розенблюм Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму // І. – Ч. 21. "Громадянське суспільство". – 2001. – С. 6-29.
3. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. Перекл. з франц. – Київ: "Всесвіт", 1999.
4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. – Львів: Літопис, 2000.
5. Havel V. & Claus V. Toward Democratic Consolidation: Rival Visions // Journal of Democracy – Vol. VI. – No. 1. – January 1996. – P.12-23.

6. Smolar A. "Civil Society after Communism: from Opposition to Atomization" // *Journal of Democracy*. – Vol. VI. – No. 1. – January 1996. – P. 24-38.
7. Ekiert G. & Kubik J. *Rebellious Civil Society: Popular Protests and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. – XIV, 278 pp.
8. Бжезінський З. Промова на 6-й щорічній конференції "Україна на шляху до зрілої національної державності". – Вашингтон, вересень, 2005 р. // *Львівська газета*. – 2005. – 14 жовтня (скороч. переклад з англ.).
9. Колодій А. Від „сірої зони” до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні // *Агора*. Вип. 1. Україна – нові перспективи. – Київ, 2005. – С. 9-23.
10. Кульчицький С., *Визрівання помаранчевої революції* // *День*. – 2005. – № 54, 55, 56, 58.
11. Ackerman Bruce. *We the People*. 1. Foundations. – Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – x, 369 p.
12. Kitschelt Herbert. Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies: Theoretical Propositions // *Party Politics*. Special Issue. – Vol. 1. – No.4. – 1995. – P. 447-451.
13. Колодій А. *Вибори-98 і становлення громадянського суспільства в Україні* // *Українські варіанти*. – 1998. – № 2. – С. 20-29
14. Гарань О.В. *Убити дракона. З історії Руху та нових партій України*. – Київ: Либідь, 1993.
15. *Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією* / За ред. О. Гараня, О. Майбороди – Київ: Видавничий дім "КМ Академія", 2000. – 253 с.
16. Бондаренко К. *Владоможці, або хто здійснює владу в Україні* // *І*. – 2001. – Ч.22. "10 років проекту "Україна". – С. 70-81.
17. Колодій А. «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність // *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. – Вип. 19. – 2001. – С. 31-35.
18. *Основні відомості про політичні партії України. Станом на 1 серпня 2005 року*. Підготовлено управлінням організаційної та аналітично-методичної роботи Секретаріату Комісії на підставі відомостей Міністерства юстиції України та політичних партій України // <http://www.cvk.gov.ua/paty/paty.htm>
19. *Політологи думають, що епоха олігархів закінчилась* // www.ПРАВДА.com.ua, 24.10.2005, 15:43
20. *Дзеркало тижня*. – 2002. – № 3 (26 січня - 1 лютого); № 4 (2-8 лютого).